

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

НАМИСТО В УГОРЩИНІ У ІХ – ХІ СТ. (УЖИВАННЯ ТА ТОРГІВЛЯ)

К. Сіладі

Розглядаються випадки знахідок намистин у похованнях давніх угорців, що використовувалися як прикраси і в значенні апотропея. Наведено цікаві аналогії угорським прикрасам з Шестовиць. Поширення однакової моди пояснюється розповсюдженням прикрас міжнародними торговельними шляхами, у тому числі з Києва.

У статті міститься аналіз більш як п'яти тисяч намистин з 34 місцезнаходжень на території Угорщини. Такий масовий матеріал, як намистини, автор вважає доцільним розглядати за таким планом: 1) Спосіб використання намистин; 2) Апотропеїчна функція; 3) Відображення суспільного розмежування; 4) Торговельні шляхи; 5) Кореляція між типом намистин та торговельними шляхами. Звернемося спочатку до використання намистин у костюмі, для чого розглянемо відомості про місцезнаходження речей у похованнях.

І. Способи використання намистин.

Низки намистин.

Відомі довгі низки (від 50 до 500 екз.), що обгорталися в один або кілька рядів навколо шиї. Наприклад, намисто з могильника Халімба-Череш, поховання 439. У випадку меншого за кількістю намиста (10 – 50 екз.) намистини розміщувалися на одну довгу низку навкруг шиї. Прикладом є речі з поховання 878 того ж могильника. Так само носилися короткі намиста з 1 – 10 намистин — приклад з поховання 413 з Халімба-Череш.

Прикраси волосся.

Намистини, знайдені у могильнику Нічарад-Сентірмаї Фьольдек, скоріше за все, носилися заплетеними у косах разом з круглими пластинами¹. Д. Ласло звернув увагу на те, що не тільки жінки, але й чоловіки носили у волосся намистини².

Прикраси верхнього одягу.

Намистини пришивалися до комірців сорочок, наприклад, як у похованні 859 могильника Халімба-Череш³. За етнографічними відомостями, намистини прикрашали дитячі кокошники⁴. Сережки в комбінації з намистинами могли прикріплюватися до волосся⁵, проте ці відомості М. Шульце не стосуються Угорщини⁶. Не з'ясовано, яким чином носилися намистини, знайдені вздовж плечової кістки та кисті.

ІІ. Апотропеїчна функція.

У випадках, коли в похованнях траплялася одна намистина, вона оберегала небіжчика від так званого «лихого ока». Так, червоні намистини (по одній) походять з могильників Халімба-Череш (поховання 492, дитяче) та

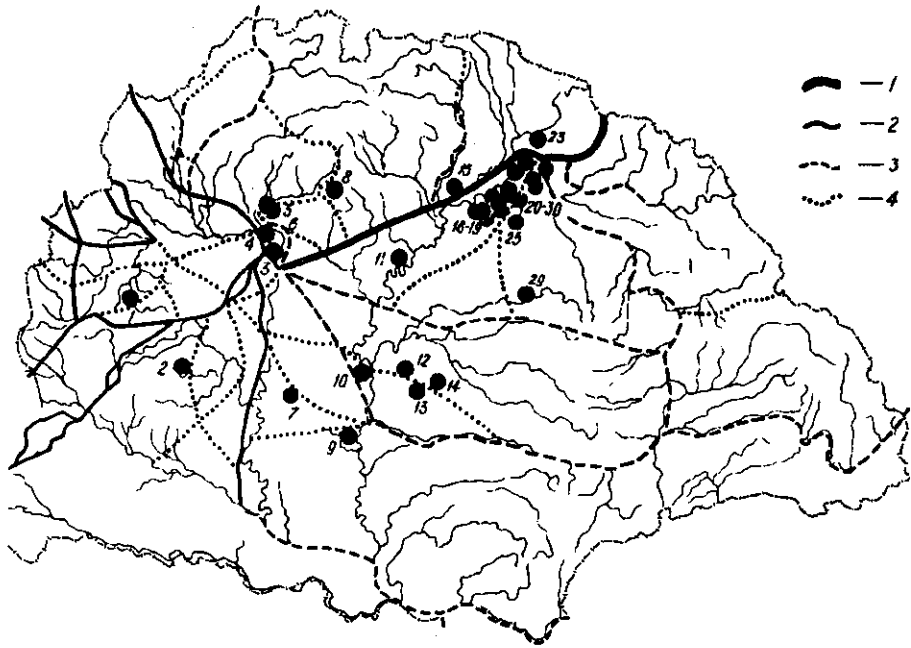

Рис. 1. Головні міжнародні торговельні шляхи у IX–XI ст. (за Д. Ласло) та місцезнаходження намистин: 1 — шлях до Києва; 2 — шляхи Залу́ч'я перед татарською навалюю 1241–1242 рр. (за Глазером); 3 — головні шляхи; 4 — можливі шляхи.

1, 2, 17 — повністю розкопані могильники; 5–7, 9, 11–13, 19, 29 — могильники, відомі за публікаціями; 3, 4, 10, 14–16, 18, 20–30 — частково досліджені могильники.

Біхаркерестеш-Артанде (поховання 141, жіноче — ?)⁷. У першому намистині з сердоліку, кругла, знайдена в заповненні могильної ями, у другому — квадратна в перегині намистина лежала на грудях. Мабуть, чарівною силою наділяли прозору кулясту намистину, що була знайдена біля правої руки чоловіка (?) з могильника Біхаркерестеш-Артанде (поховання 116).

Як талісман могла використовуватися половина намистини сегментоподібної форми, що знайдена під лівою скронею в похованні 314 могильника Халімба-Череш⁸. На чарівну силу вказує більш рання дата виготовлення речі, її повторне використання⁹. Зафіксовано випадок присутності намистини в сумочці (поховання 3 могильника в Орошхазі)¹⁰.

Аналіз археологічного матеріалу (близько 5000 намистин з 34 місцезнаходжень)¹¹ (рис. 1) спростовує твердження Д. Ласло про те, що в угорців під час «приходу на батьківщину» часто зустрічалися в похованнях по одній чи по дві намистини червоного або синього кольорів¹². Наприклад, у могильнику Халімба-Череш (932 поховання) в 11 випадках знайдено по одній намистині, але з них тільки одна червона й 4 — сині, інші ж — різноманітні за типом та кольором. Зустрінуті по одній і тричкові (жовтий на коричневому) намистини. На інших місцезнаходженнях відсоток знахідок намистин по одній червоного та синього кольорів такий самий або менший. Так, у могильнику Фіад-Керпуста¹³ намистини таких кольорів по одній або дві майже не зустрінуті.

Намистини та «лихе око».

Апотропеїчна функція намистин впливає також з етнокультурного оточення давніх угорців¹⁴. Археологічні свідчення цьому ми вбачаємо у знахідках вічкоподібних намистин. Серед них є сплюснені з вічками, обведеними хвилею (58 тип), та сплюснені, де «вічка» із «віями» відокремлені хвилею іншого кольору (60 тип) (рис. 2). Їх рельєфні «вічка» червоні або бірюзові. Відомо, що з дорожчих каменів у турків якості апотропея надавалися сердоліку та бірюзі¹⁵. Угорці, що мали риси тюркської культури, також надавали цим каменям чарівної якості. Цьому висновку суперечить той факт, що сердолікові намистини у могильниках X ст. зустрічаються дуже рідко, а

бірюзові невідомі. Причина цього у торговельних зв'язках, що вказувалося при аналізі кам'яних намистин халімбанського могильника.

Намистини давні угорці використовували від «лихого ока», тобто надавали їм магічної сили. Відомості з Сирії доводять, що біль та хворобу намагалися спрямувати на того, хто міг пошкодити очам хворого. Під час магічної дії підраховували намистини, твердячи: голубе око, чорне око, чорне волосся, світле волосся і т. п.¹⁶

Намисто могло бути покладене у могилу під час поховального ритуалу і було знайдене біля плечової кістки із зовнішнього боку (поховання 34 — жіноче — могильника Кенезле — Фазекашзуг).

III. Суспільне розмежування.

Ми спробували проаналізувати суспільні відносини за способом використання намистин. Здається, що намистини у комбінації з круглими металевими пластинами побутовали у найвищого заможного прошарку суспільства.

У зв'язку із знахідкою в могильнику Тисаеслар-Башлахом II І. Діенеш висловлюється: «Біля черепа із обох боків у купі кольорових намистин і круглих платівок з черепашок знайдена пара золочених срібних круглих, ажурних пластинок». Ці пластинки аналогічні посрібленим бронзовим пластинкам з могильника Нірачад-Сентирманфольдек. Ремінь застібки пласти-

Рис. 2. Намисто з поховань: 1 — тип 58; 2 — тип 60; 3 — реконструкція прикрас волосся жінки з могильника II Тисаеслар-Башлахом (за І. Діенешем).

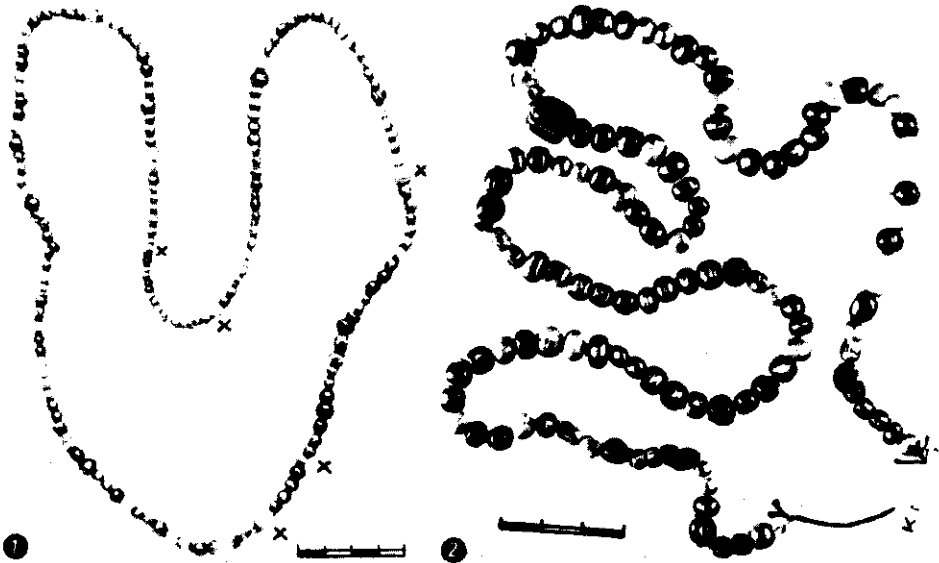

Рис. 3. Намисто з поховань: 1 — поховання 841 могильника Халімба-Череш; 2 — курган 6 Шестовицького могильника.

нок, що був прикрашений накладками у вигляді бичачих голів, свідчить, що їх підвішували разом з вплетеними намистинами до кіс. Східні аналогії дають можливість вважати, що пластинки з намистинами були заздалегідь вплетені у коси, що прикріплювалися до зачіски окремо. Такий головний убір вважався парадним¹⁷ (рис. 3).

Прикраси волосся з п'яти кілець знайдені як у представників середнього шару населення, так і у представників найбільш багатих верств (наприклад, жіноче поховання 17 могильника Башхалом I і дитяче поховання 859 з Халімба-Череш, I фаза). В першому похованні речі були виготовлені з срібла¹⁸. Тут були срібні прикраси комірця, що разом з такою деталлю поховального обряду, як кінські кістки, вказують на суспільне розмежування. Проте прикраси з п'яти кілець пов'язують ці поховання між собою. І в Халімбі, і в Башхалме прикраси лежали над і під хребцями. У Халімбі використання прикрас свідчить про пошення однієї коси між двома круглими пластинками. Намистини з цих поховань, виходячи з їх розміщення, не були прикрасою волосся (рис. 3). Згадане поховання 859 з Халімба-Череш було одним з найбагатших і хронологічно збігається з башхаломським.

Розглянутий матеріал дозволяє зробити висновок про запозичення (внаслідок західних походів) моди не тільки на пришивання до одягу монет, але й на прикрашання волосся однаковим типом прикрас — у другій половині X ст.

IV. Торговельні шляхи в Угорщині IX – X ст.

Торговельні шляхи розглядаються у зв'язку з питанням про торгівлю намистинами. Ці шляхи приведені нами за роботою Д. Ласло¹⁹, який склав їх за писемними та археологічними джерелами. Крім північно-південного шляху, особливе значення мав шлях з Києва через Пешт, що вів на Захід. Важливими шляхами в X ст. були ті, що вели з околиць Сомбатхея через Пешт по долині р. Нітра і через долини Туроц та Ваг.

Шлях Верецький перевал — Секешфехервар, точніше його відгалуження через Естергон та в бік Нітри, простежений найбільш чітко за даними археологічних знахідок. Інші шляхи в цілому збігаються з маршрутами римських шляхів та пізньосередньовічних. Наприклад, шлях по долині р. Ваг угору за течією, шляхи через Холіч, Загреб, по долині р. Марош, Пештк-Сегедський шлях, шлях із Пешта через Кірайхаго-Королевський перевал в бік м. Кашша (Кошице), шляхи вздовж р. Тиси, шляхи через Кечкемет в м. Фахервар.

«Міжнародні шляхи».

За кордоном держави частина вищезгаданих шляхів включалася в міжнародну мережу. Шлях, що вів через Верецький перевал, йшов далі на Кринос, Київ, Чернігів. Шлях, що вів з Києва через Краків у Прагу і його відгалуження по р. Морава в бік Регенсбурга, обходив Угорщину. Вздовж р. Нітра і Гарам через Яблонський перевал шлях підключався до шляху, що тягнувся вздовж Вісли—Одера та через Краків у Києво-Празькому напрямку. Шляхи вели в Італію, а також в Переяславець і у Візантію, для чого використовувалися римські шляхи по р. Марош та Ольт, через Ойтозький перевал. До середини X ст., в добу переселення на батьківщину, головним був шлях, що перетинав Верецький перевал. Пізніше, в XI – XII ст., торгівля з Леванту на північ велася через Угорщину. В писемних джерелах є відомості про торговельну діяльність давніх угорців, проте серед товарів намистини не згадуються.

Про поширення намистин внаслідок торгівлі свідчать деякі приклади. Простежується закономірність між знахідками шліфованих кам'яних намистин у могильнику Халімба й на інших пам'ятках, у т. ч. у Фіад-Керпусті²⁰.

Можна припустити, що перша поява кришталевих та сердолікових намистин пов'язана з шляхом по долині Ваг і Нітри, що вів з Київської Русі. Ця обставина співвідноситься з фактом розгрому Хозарського каганату, після чого торговельний шлях через Верецький перевал утратив те значення, якого набув шлях через Київ на Краків у Прагу. Намистини з флюориту, скоріше

за все, місцевого угорського виробництва, що знаходить підтвердження в працях Б. Сьоке і Л. Вандора²¹.

Підтвердженням висновку про поширення намистин внаслідок торгівлі є подібність прикрас з поховання 841 могильника Халімба та жіночого поховання кургану № 6 Шестовицького могильника.

V. Кореляція між типом намистин та торговельними шляхами.

Р. Андре дослідив, що намистини надходили в торгівлю розсипом та цілими низками²². Про надходження у торгівлю цілої низки свідчать знахідки з поховання 841 (дитяче) з Халімби, що майже повністю збігається за типами з низкою з Шестовиць. Могильник досліджувався протягом тривалого часу — з 1926 по 1956 рр., включаючи антропологічний матеріал²³. Знахідки зберігаються в різних музеях. Нами були вивчені матеріали з фондів Інституту археології АН України (1984 р.).

Угорські та шестовицькі намистини походять з поховань середини X ст. (рис. 2, 3). Кількість намистин у низках майже однакова. У Халібському комплексі є тільки 5 намистин, що відрізняються від шестовицьких. Загальна кількість намистин в Халімбі 124, в Шестовицях — 100. Важливо і те, що на обох могильниках ці поховання відносяться до найбагатших. В Халімбі у похованні знаходилося ще 2 бронзові сережки, 2 срібні сережки, 2 срібних гудзики, 2 срібних та 6 бронзових скроневих кілець. В кургані 6 з Шестовиць було поховано чоловіка та жінку, тому тут знайдені фібула, 18 скляних шапок, залізні та свинцеві важелі. За висновком дослідника, в кургані містилося поховання рабини та дружинника, який займався торгівлею або збиранням податків. На користь цього свідчать знахідки важелів. На могильнику є трупопоспалення та трупопокладення — ознаки біритуального поховального обряду. Серед знахідок є речі норманського походження.

Знахідки намистин однакового типу підтверджують наш висновок про те, що ці товари потрапляли київським торговельним шляхом. Це свідчення також і того, що подібні намистини були однаково модними в Угорщині і на Русі (табл.).

Таблиця

Типи намистин	Шестовиця, курган 6, жіноче поховання	Халімба, поховання 841
Одно- та багаточасткові	98 екз.	94 екз.
Кулясті з ребрами	1	1
У вигляді пшениці	1	24
Блокоподібні	—	1
Кубоподібні	—	1
У вигляді здвоєних пірамід	—	1
Брускоподібні	—	1

Останні типи з могильника Халімба не трапилися у Шестовицях. Однак у Шестовицях є типи намистин: кулясті, сплющені, дископодібні, кільцеподібні та декілька варіантів кам'яних шліфованих намистин, подібних до Халібських.

Примітки

¹ Dienes J. A honfoglaló magyarok. — Budapest, 1972. — S. 83.

² László magyar nép élete. — Budapest, 1944. — S. 129, 372.

³ Török Gy. Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert // Archaeologia Hungarica. — 1962. — № 39. — S. 28.

⁴ Moór E. A gyermekneveléssel járó szokások és babonák Rábagyarmaton // Ethnographia. — 1934. — № 45. — S. 170 — 180.

⁵ Pic J. Starizitnosti Země Ceske III, 1. Cechy za Doby Knizeci — 1909—90 kk. — Abb. 48. I.

⁶ Schulze M. Frühmittelalterliche Kettenohr-ringe // *Archaeologisches Korrespondenzblatt*.— 1984.— № 14.— S. 325—335.

⁷ *Розкопки К. Меуртепасті 1967 р.* (неопубліковані).

⁸ *Haevernick T. Trilobitenperlen // Folia Archeologica*.— 1974.— XXV.— S. 105—129.

⁹ *Haevernick T. Perlen und Glasbruchstücke als Amulette // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*.— 1968.— 15.— S. 120—133. Див. також: *Hansmann L., Kriss-Rettenbeck L. Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. München 1966; *Meaney A. Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones // BAR British Series* — 1981.— 96.

¹⁰ *Розкопки І. Діенеша 1961 р.* (неопубліковані).

¹¹ *Szilágyi K. A honfoglalás- és kora Árpád-kori gyöngyök és azok társadalmi és művelődéstörténeti jelentősége: Дисертація на магістерську ступінь доктора філософії*.— Дебреценський університет, 1987.

¹² *Laszlo Gy. Op.cit.*— S. 440.

¹³ *Nemeskéri J., Lipták, P. Szöke Le cimetre de Kérsuzta // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1953.*— III — S. 205—308.

¹⁴ *Seligmann S. Der böse Blick und Verwandtes I—II.*— Wien, 1909.

¹⁵ *Seligmann S. Op.cit.*— C. 30, 31.

¹⁶ *Seligmann S. Op.cit.*— C. 256.

¹⁷ *Dienes I. A magyar honfoglalás kora. Szombathy Viktor szerk. A magyar régészet régénye. 3. javított kiadás.*— Budapest, 1976; *Кадап З. Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Tierscheiben von Rakamaz // Folia Archaeologica*.— 1968.— 19.— S. 105—112; *Erdélyi I., Ojtozi E., Gening W. Das Graberfeld von Nevilino // Archaeologia Hungarica*.— 1969.— 46.

¹⁸ *Можливо, ту ж саму функцію мала 5-кільцева прикраса труни (55) з Неволіна. Див. Erdelyi I., Ojtozi E., Gening W. Op.cit.*— Рис. XXXII, 21.

¹⁹ *Laszlo Gy. Budapest a népvándorlás korában // Budapest Története, t.II.*— Budapest, 1942.— S. 781—818.

²⁰ Кам'яні намистини з'являються тільки у другій фазі могильника Халімба-Череш (від кінця X до першої половини XI ст.), проте їх нема серед 5 типів, що трапились в значній кількості. В третій фазі (друга половина XI — перша половина XII ст.) вони займають третє місце за кількістю і перше за частотністю, з якою вони трапляються у похованнях, що становить 41,6 %. Кам'яні намистини хоча і з'являються у другій фазі, стають модними тільки в третій. (Див.: *Szilágyi K. A honfoglalás- és kora Árpád- kori gyöngyök és azok társadalmi és művelődés történeti jelentősége. Дисертація на магістерську ступінь доктора філософії, Дебреценський університет, 1987 р.*)

²¹ *Szöke B. M., Vándor L. Pusztaszentlászló Árpád-kori Hungariae temetője // Fontes Archeologici*.—Budapest, 1987.— S. 59—67.

²² *Andrae R. Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millifloriglasperlen in Europa // Acta Praehistorica*.— 1973—4.— S. 101—198.

²³ *Смоличев П. І. Могили біля с. Шестовиці на Чернігівщині // НА ІА АН УРСР*.— ф.10, № 5.— С. 13—17; *Смоличев П. І. Подвійні поховання X ст. біля Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства Історико-краєзнавчої секції*.— Чернігів, 1931; *Станкевич Я. В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИМК АН СССР*.— 1962.— Вып. 87.— С.6—30; *Бліфельд Л. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці*.— К., 1977; *Зиневич Ч. П. Из антропологии Шестовицького могильника // Матеріали антропологии Украины*.— К., 1962.— Вып. 2.

К. Силади

БУСЫ В ВЕНГРИИ В IX - XI ВВ. (УПОТРЕБЛЕНИЕ И ТОРГОВЛЯ)

На основании анализа пяти тысяч бусин из 34 местонахождений рассматриваются способы употребления бусин у древних венгров периода «обретения родины». Автор приходит к выводу об использовании бус не только как традиционного украшения для волос, деталей верхней одежды, но и в качестве амулета. Из размещения в погребении (Халимба-Череш, погребение 492, Кенезле-Фазекашуз, погребение 34) следует вывод об использовании здесь бус в качестве магического средства от «дурного глаза». Рассматриваются торговые пути проникновения бус на территорию Венгрии, в частности через Верецкий перевал и путь из Киева на Краков и Прагу. Привлекает внимание несомненное сходство ожерелий из погребения 841 в Халимба и кургана в Шестовицком комплекса, которое объясняется распространением изделий по «киевскому» торговому пути.

K. Syladi

BEADS IN HUNGARY IN THE IX – XI CENTURIES (USE AND TRADE)

Ways of using beads by Old Hungarians in the «Motherland discovery» period are considered on the basis of analysis of five thousand beads from 34 locations. The author draws the conclusion that beads were used not only as a traditional ornament but for the hair, upper garment details and as an apotropey (fig gesture) as well. Judging by their lokation in the burials (Khalimba-Cheresh, burial No 492, Kenezle-Fazekashzug, burial No 34) it has been concluded that beads were used there as magic facilities against «the evil eye». Trade routes used for beads importation to Hungary are examined, in particular, through Veretskiy pass and from Kiev to Krakov and Prague. Special attention is drawn to the obvious similarity of necklaces from the burial No 841 in Khalimba and the burial mound No 6 of the Shestovitskiy complex which is accounted for the delivery of these wares through «Kiev» trade route.

Одержано 19.12.90